

3. *Коломійчук В.С.* Соціально-економічний розвиток адміністративного району в умовах перехідної економіки (підходи до вивчення, стратегія розвитку). – Тернопіль: Укрмедкнига, 2001. – 440 с.
4. *Кропивко М.Ф.* Кластерний підхід до управління сільським розвитком// Економіка АПК. - №5, 2008. - С. 55-58.
5. *Корчинський В.Є, Колодій С.Ю.* Реалізація принципів вирівнювання та економічної ефективності при організації між бюджетних відносин// Фінанси України. - №2, 2004. - С 84-93.
6. *Лексин В., Швецов А.* Приоритеты региональной политики. Депрессивные территории и механизмы их санации // Российский экономический журнал. - №1, 1995. – С. 31-39.
7. *Малік М.Й.* До питання сталого розвитку сільських територій// Економіка АПК. - №5, 2008. - С. 51- 55.
8. *Положенко Д.В.* Прямі та непрямі форми державної підтримки сільськогосподарських підприємств// Економіка АПК. - №5, 2008. - С. 40-45.
9. *Прокопа І.В., Половинко І.К.* Напрями і механізми подолання соціального занепаду села.- Економічні та соціальні аспекти розвитку АПК і сільських територій //Зб. наук. праць. – Вип. 1. – К.: Об'єднаний інститут економіка НАН України, 2004. – С. 6-20.
10. *Рябокоть В.П.* Основні напрямки соціально-економічної перебудови та розвитку українського села// Економіка АПК. - №6, 2008. - С. 3-7.
11. Сільський сектор України на рубежі тисячоліть. – У 2-х томах. – Т. 1. – Потенціал сільського сектора/ *Л.О. Шепотько, І.В. Прокопа, С.О. Гудзинський* та ін. – К.: Інститут економіки НАН України, 2000. – 396 с.
12. Сільський сектор України на рубежі тисячоліть. У двох томах. Т 2. Соціальні ресурси сільських територій /*Л.О. Шепотько, І.В. Прокопа, С.О. Гудзинський, В.Д. Яровий.* – К.: Інститут економіки НАН України, 2003. – 466 с.
13. *Слава С., Самборський Д., Сегварі П., Даццишин М.* Розвиток економічно проблемних територій: міжнародний досвід// Проект партнерства Канада-Україна “Регіональне врядування та розвиток”. – К.: В-во “К.І.С.”, 2007. – 144 с.
14. *Шевчук В.Я.* Механізм санації депресивних територіальних суспільних систем в контексті формування регіональної політики. – Львів, 2004. – 63 с.
15. *Шепотько Л., Мотрунич Д., Прокопа І., Максимюк О.* Визначення сільських населених пунктів, що потребують державного протекціонізму. – Проекти нормативних і методичних матеріалів. – К.: Інститут економіки НАНУ, 1998. - 119 с.

Summary:

Mikola Baranovsky. SANITIZATION OF THE DEPRESSED AGRARIAN TERRITORY OF UKRAINE: CURRENT CONDITION AND TRACTS OF THE IMPROVEMENT.

The scientific analysis of the basic machinery of stimulation the development of the agrarian depressed territories is made; on example of Ukraine the system model of their sanitization is grounded.

Надійшла 06.10.2008р.

УДК 911.3: 631.115.1

Сергій ГРЕКОВ

ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ТА ЕФЕКТИВНОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ОСОБИСТИХ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ

Формування і становлення ринкових відносин в аграрному секторі економіки України об'єктивно зумовлюють розвиток його багатокладності, в основу якої покладено принципи рівних можливостей, здорової конкуренції та ділового співробітництва між різними формами власності й господарювання.

В даний час набуває все більшого значення виробництво сільськогосподарської продукції в особистих селянських господарствах. Склалася стійка тенденція розширення в них площ землекористування, збільшення чисельності поголів'я худоби, підвищення продуктивності виробництва.

У процесі аграрної реформи було передбачено підвищення ролі цієї форми господарювання. Декретом Кабінету Міністрів України від 26 грудня 1992 року „Про приватизацію земельних ділянок” встановлено порядок передачі у приватну власність земельних ділянок, наданих громадянам для ведення особистого господарства, будівництва і обслуговування житлового будинку і господарських будівель (присадибна ділянка),

садівництва, дачного та гаражного будівництва у межах норм встановлених Земельним кодексом.

Для ведення особистого селянського господарства згідно із Земельним кодексом України (2001 р.) громадянам передаються безплатно у власність земельні ділянки площею не більше 2,0 га і розмір земельних ділянок цих господарств може бути збільшений у разі одержання в натурі (на місцевості) земельної частки (паю) [2].

Особисті селянські господарства (ОСГ) – це форма ведення сільськогосподарського виробництва сім'єю на відведеній їй у власність, постійне чи тимчасове користування ділянці землі для виробництва продукції рослинництва і тваринництва. Вони репрезентують собою в ідеалі вторинну, тобто додаткову до основної роботи, зайнятість громадян, що базується на їхній власності на землю та інші засоби виробництва. Але останнім часом, коли у сільській місцевості виникло і зростає безробіття, для багатьох сільських жителів – не лише пенсіонерів – селянські подвір'я є єдиним місцем прикладання праці, вагомим джерелом самозабезпечення та одержання прибутку.

На початок 2006 року в Україні нараховувалося майже 22,5 млн. власників землі та землекористувачів, з яких 5,7 млн. громадян мали особисті селянські господарства, середньою площею 0,70 га сільгоспугідь. Решта користувачів землі – це власники присадибних ділянок (9,8 млн.), ділянок для садівництва (2,7 млн.), для городництва (2,6 млн.), для дачного та гаражного будівництва (1,3 млн.) тощо [4].

Переломними для України стали 1991-1992 роки, коли земельні ділянки в ОСГ були збільшені до 0,5 га, ліквідовані обмеження на граничні розміри в 0,25 га ділянок для сімей, які не працювали в колективних господарствах.

У результаті площі сільськогосподарських угідь у володінні та користуванні громадян зросли по Україні від 2669,1 тис. га у 1990 році до 12798,6 тис. га у 2006 році, або у 4,8 рази. Питома вага цих господарств у загальній площі сільськогосподарських угідь становить 34,0%, у тому числі ріллі 29,6% (див. табл. 1) [1].

Розмір земельних ділянок для ведення ОСГ за площею сільськогосподарських угідь у середньому по Україні зріс від 0,27 га в 1990 році до 0,7 га у 2006 р. Таке розширення землеволодіння і землекористувань громадян відбулося за рахунок безплатного надання їм у власність і користування земельних ділянок, вилучених у колективних, державних та інших сільськогосподарських підприємств і включених у фонд земель запасу й до резервного фонду населених пунктів.

У 2006 р. особисті селянські господарства виробили 64,6 % усієї валової продукції галузі, причому в них було зосереджено лише 16,8 % усієї площі сільськогосподарських угідь України. У 2006 р. в господарствах населення в розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь становило 268,1 тис.грн., а в сільськогосподарських підприємствах – 26,9 тис.грн., або в 10 разів менше. Це свідчить про фінансове „знекровлення” і повну руйнацію матеріально-технічної бази колективних сільськогосподарських підприємств. Водночас слід зауважити, що господарства населення використовують частину ресурсного потенціалу сільськогосподарських підприємств [5].

Продовольча криза, пік якої в Україні припадав на 1991-1993 рр., змусила значну частину міських мешканців зайнятись допоміжним сільськогосподарським виробництвом для заповнення сімейного харчового балансу. Стався різкий стрибок у кількості сімей, яким надано право використовувати колективні городи. Загальна кількість городніх ділянок досягла в 2006 році 4036 тис. одиниць, а їх площа становить 423 тис.га. Пересічний розмір городів становить від 0,08 до 0,12 га, розміри городніх наділів зростають в напрямку віддалення від міських поселень. Дослідження показують, що колективне садівництво і городництво майже на 15 % забезпечує міських мешканців овочами, фруктами та ягодами, картоплею.

На відміну від великих колективних господарств, у приватному секторі (фермерські,

ОСГ, колективні сади і городи та дачні ділянки) переважає ручна праця і вирощування трудомістких рослинницьких культур (овочі, ягоди, картопля). За даними статистичного щорічника України пересічне число зайнятих за рік на 100 га сільгоспугідь в усіх категоріях господарств по Україні становить 77,1 осіб. У господарствах суспільного сектору цей показник становить 10,7 осіб, в особистих селянських господарствах – 401,7 осіб, фермерських – 11,1 осіб, в колективних садівничих і городніх товариствах – майже 1000 осіб [4].

Таблиця 1

Площа сільськогосподарських угідь, яка знаходиться в користуванні та володінні особистих селянських господарств (тис. га) [1]

на кінець року

Показники	Рік						
	1990	1995	1999	2000	2001	2004	2006
Всього	2669,0	5588,6	6243,2	8543,4	9736,0	10938,9	12798,6
Питома вага у загальній площі сільськогосподарських угідь, %	6,5	13,7	15,5	22,2	25,5	28,9	34,0
У т. ч. знаходяться під: особистими господарствами та присадибними ділянками	2476,4	3875,0	4029,9	4323,8	4522,4	4585,8	4631,3
Ділянками для ведення товарного сільськогосподарського виробництва	-	-	427,5	2306,7	3261,4	4396,6	6215,5
Колективними та індивідуальними садами	127,4	177,3	180,4	180,3	181,4	180,9	180,8
Колективними та індивідуальними городами	65,2	334,9	299,9	299,6	275,3	260,9	250,9
Ділянками для сінокосіння та випасання худоби	-	1198,7	1303,0	1429,5	1489,4	1507,6	1514,4
Іншими ділянками (для дачного будівництва та здійснення несільськогосподарської діяльності)	-	2,7	2,5	3,5	6,1	7,1	5,7

В даний час типове особисте селянське господарство України виробляє біля 50 видів рослинницької та 8 видів тваринницької продукції. Такої величезної кількості видів рослинницької і тваринницької сільськогосподарської продукції не вирощує жоден фермер в країнах з розвинутою ринковою економікою. Це обумовлено тим, що особисті селянські господарства населення в Україні розраховують головним чином на самозабезпечення продуктами харчування, та меншою мірою – на товарне виробництво [3].

У зв'язку з розширенням посівних площ в ОСГ зросли обсяги виробництва таких культур, як зернові, цукрові буряки, соняшник, яких до початку реформи вирощували у дуже малих кількостях. Таким чином в загальній площі посівів зернових культур частка ОСГ України за останнє десятиріччя помітно збільшилася: якщо в 1995 р. вона складала 392,7 тис. га, або 2,7%, то в 2006 р. відповідно 1193,0 тис. га або 9,6%. Приріст валового збору зерна протягом 2005-2006 рр. в цьому секторі господарств становить 250,9 тис. т, з них 217,8 тис. т (86,8%) отримано від збільшення площі посіву та 33,1 тис. т (13,2%) – від підвищення урожаю на 0,3 ц з 1 га. Тобто збільшення виробництва зерна в ОСГ населення відбувається за рахунок екстенсивного чинника, в основному шляхом розширення посівних площ. У господарствах населення значно вища врожайність цукрових буряків ніж у сільськогосподарських підприємствах. Це є свідченням того, що в них вищий рівень агрокультури, значно менші втрати вирощеної маси буряків. Характерно, що різниця в урожайності коренів щорічно зростає. Якщо в 1995 р. урожайність їх в ОСГ України була на 12,3% меншою ніж в сільськогосподарських підприємствах, то в 2006 р., навпаки, в ОСГ була в 1,9 раза вищою, ніж у громадських сільськогоспідприємствах.

Водночас вирощування картоплі, овочів, плодово-ягідної продукції практично повністю перейшло в ОСГ і базується поки що на застосуванні ручної праці, має екстенсивний

характер, тобто розвивається за рахунок збільшення площі землі в обробітку на примітивній технологічній базі. Таким чином поступове скорочення виробництва картоплі в громадських сільськогосподарських підприємствах компенсувалось зростанням її в господарствах населення. Загальна площа посіву картоплі в усіх категоріях господарств залишається відносно стабільною і займає понад 1,5 млн. га, а частка їх посівів в ОСГ населення складає 97,8%. Зосередженість площ посіву в цій категорії господарювання обумовлена тим, що картоплю вирощує населення з метою самозабезпечення. В умовах кризової економіки та низької платоспроможності людей така можливість самозабезпечення пом'якшує негативні соціальні наслідки проблеми продовольства і частково є гарантом продовольчої безпеки держави. Що ж до виробництва овочів в Україні, то за останні роки відбулися істотні зміни у їх розміщенні. Так, збільшення надходження овочевої продукції від особистих селянських господарств населення в 2006 р. порівняно з 1995 р. на 144,1%, тоді як від громадських сільськогосподарських підприємств воно зменшилося на 81,6%. Частка ОСГ у структурі виробництва овочів у 2006 р. зросла порівняно з 1995 р. на 55,4% і склала 82,3% від загального валового збору овочів.

Рівень господарювання на ділянках ОСГ значною мірою залежить від рівня розвитку господарств суспільного сектора. Чим краще розвинений суспільний сектор виробництва, тим більше можливості для розвитку взаємовигідних відносин із ним селянських господарств.

Відомо, що у тваринницькій галузі власники ОСГ не могли б виробити таку кількість продукції на власній кормовій базі й використовують зерно та інші корми, одержані за різними шляхами у суспільному секторі. Крім того, вони надають допомогу селянським подвір'ям в обробітку землі, забезпеченні насінням, молодняком тварин, засобами боротьби з шкідниками та бур'янами.

Як один із найважливіших показників ефективності діяльності ОСГ розглянемо розвиток їхньої тваринницької галузі. Відомо, що починаючи з 1990 року, Україна втратила половину поголів'я великої рогатої худоби, в тому числі майже третину корів, близько половини поголів'я свиней та птиці. Але у селянських дворах кількість худоби збільшилася. Так на кінець 2006 року в ОСГ утримувалось близько 32,8 % голів великої рогатої худоби, у тому числі 50,3 % корів, 57,5 % – свиней, 66,8% – овець, 76 % птиці (див. табл. 2) [1].

На початок 2006 року в сільській місцевості України було зареєстровано 2484,8 тис. господарств населення, які займалися виробництвом молока і утримували на цей час 2954,8 тис. корів. В середньому на 100 дворів приходилося 119 корів.

Реформування аграрного сектора дало можливість розширити землекористування особистих селянських господарств і суттєво вплинуло на обсяги та структуру вироблюваної ними продукції, зокрема, постійно збільшувати виробництво молока. Якщо в 1990 р. в селянських подвір'ях утримувалося 2187 тис. корів, то на початок 2006 р. воно зросло на 768 тис., або 35%. На частку господарств населення в 1990 р. припадало 24% загального виробництва молока, в 2000 р. – 65%, а у 2006 р. що склало – 69,7%. Тобто господарства населення стали основними виробниками молочної продукції в Україні.

На початок 2006 р. в Україні налічувалось 3,1 млн. особистих селянських господарств, які вирощували 5960 тис. голів свиней. В 2006 р. частка вирощеної в них живої маси свиней становила від загального обсягу по країні понад 80% проти 47%, які були в 1990 році. Кількість виробленої в ОСГ свинини за вказаний період зменшилася з 978,8 тис. тонн до 751,6 тис. тонн, або на 23,2%. Така невідповідність пояснюється тим, що: після 1990 року відбулось скорочення обсягів вирощування свиней у всіх категоріях господарств більше як у два рази, в тому числі у громадських сільгосппідприємствах – в 6,4 рази, тоді як у приватному секторі – менше ніж на чверть. На даний момент часу, ОСГ у виробництві свинини займає провідне місце і постачає цієї продукції в 4 рази більше, ніж громадські сільськогосподарські підприємства.

**Поголів'я худоби та птиці за категоріями господарств
(станом на 01.01.2005 року) [1]**

Вид тварин	Всі категорії господарств		Господарства суспільного сектора		Особисті селянські господарства		Селянські (фермерські) господарства	
	тис. голів	%	тис. голів	%	тис. голів	%	тис. голів	%
1990 рік								
ВРХ – всього	24623,4	100	21083,1	85,6	3540,3	14,4	-	-
У т. ч. корови	8378,2	100	6191,5	73,9	2186,7	26,1	-	-
Свині	19426,9	100	14070,9	72,4	5356,0	27,6	-	-
Вівці та кози	8418,7	100	7165,5	85,1	1253,2	14,9	-	-
Птиця	246104,2	100	132966,6	54,0	113137,6	46,0	-	-
2005 рік								
ВРХ – всього	11721,6	100	7849,5	67,0	3839,3	32,8	32,8	0,2
У т. ч. корови	5840,8	100	2886,9	49,4	2935,8	50,3	18,1	0,3
Свині	10083,4	100	4234,5	42,0	5799,5	57,5	49,4	0,5
Вівці та кози	2026,0	100	660,2	32,6	1354,2	66,8	11,6	0,6
Птиця	129475,1	100	30725,7	23,7	98372,0	76,0	377,4	0,3

На початок 2006 р. в Україні налічувалось 3,1 млн. особистих селянських господарств, які вирощували 5960 тис. голів свиней. В 2006 р. частка вирощеної в них живої маси свиней становила від загального обсягу по країні понад 80% проти 47%, які були в 1990 році. Кількість виробленої в ОСГ свинини за вказаний період зменшилася з 978,8 тис. тонн до 751,6 тис. тонн, або на 23,2%. Така невідповідність пояснюється тим, що: після 1990 року відбулось скорочення обсягів вирощування свиней у всіх категоріях господарств більше як у два рази, в тому числі у громадських сільгосп підприємствах – в 6,4 рази, тоді як у приватному секторі – менше ніж на чверть. На даний момент часу, ОСГ у виробництві свинини займає провідне місце і постачає цієї продукції в 4 рази більше, ніж громадські сільськогосподарські підприємства.

Розвиток птахівництва в Україні за 1990-2006 рр. дає можливість зробити певні висновки. Зокрема, поголів'я птиці та виробництво яєць в усіх категоріях господарств зменшилось за цей період майже в 2 рази. В тому числі в суспільному секторі поголів'я – в 5 разів, а виробництво яєць – в 3 рази. В ОСГ спад поголів'я птиці і виробництва яєць був значно меншим і виробництво яєць за цей період зросло в 1,7 рази. В 2004 р. поголів'я птиці у всіх категоріях господарств та господарствах громадського сектора зменшилось, а в особистих селянських господарствах воно стабілізувалося. В 2006 р. відбулося підвищення продуктивності птиці як у всіх категоріях господарств, так і в громадському та особистому селянському секторах, внаслідок чого виробництво яєць зросло. Питома вага ОСГ в загальному виробництві яєць склала в 2006 році 63 %.

Роль ОСГ в сучасних умовах вагома і на період реорганізації товарного сільськогосподарського виробництва на ринкових засадах буде певний час зростати. Необхідно усунути перешкоди у його розвитку. Як відомо, ОСГ з часів суцільної колективізації були зорієнтовані на виробництво різноманітної сільськогосподарської продукції для власного споживання. Функція самозабезпечення селянських сімей продовольством і сьогодні залишається основною для цих господарств, особливо в умовах різкого зменшення платоспроможності сільського населення. Більше того, для компенсації скорочення доходів від виробництва у суспільному секторі господарювання значна чисельність селян вимушена нарощувати товарність своїх особистих селянських господарств. Деяка частина ОСГ уже сформувалась як товаровиробники, що в свою чергу посилює їхню роль у розв'язанні продовольчого забезпечення міського населення через продовольчі ринки та споживчу кооперацію.

Поставити своє ОСГ на товарні рейки, тобто виробляти продукцію на продаж, громадян

змушує економічна ситуація в країні, коли реалізація вирощеної продукції на невеликих земельних ділянках для багатьох сільських і частково міських жителів стала чи не єдиним джерелом надходження коштів. За підрахунками статистичних органів прибутки від ОСГ у багатьох селянських сім'ях становлять до 80 % їхніх бюджетів.

ОСГ функціонують і розвиваються без державних інвестицій, використовуючи доходи та заощадження селян в умовах, коли зниження загальної купівельної спроможності населення України, а через це й попиту на сільськогосподарську продукцію створює чималі труднощі з реалізацією продукції сільськогосподарських виробників. Крім того, реалізація сільськогосподарської продукції їх здійснюється на ринку дрібними партіями, що спричиняє значні затрати часу населення та великі транспортні витрати.

Поліпшити ситуацію в даній справі мала б організація оптових закупівель сільськогосподарської продукції у населення на місці їх виробництва. З цією метою доцільно надати певні податкові пільги приватним сервісним підприємствам на 5-7 років.

Роботу в ОСГ можна віднести до „нестандартних” форм зайнятості населення. Ця форма роботи передбачає нижчий рівень соціального захисту і менші права в сфері зайнятості. У період реформування в аграрному секторі відбувається й відбуватиметься значне зростання частки нестандартної зайнятості.

Сьогодні в умовах зростаючого безробіття логічним було б, на нашу думку, зараховувати роботу в ОСГ при відповідних обсягах виробництва у трудовий стаж. Але розвиток дрібного виробництва сільськогосподарської продукції в ОСГ, який дав можливість реалізувати права особистості на володіння землею і створив умови для виживання сільського й міського населення при погіршенні соціально-економічних обставин і кризи, все ж таки не повинен бути основним шляхом розвитку й чинником підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва.

Особисті селянські господарства потребують державної підтримки, а саме: надання їм організаційно-правових основ, які б регламентували їхню діяльність і захищали від дискримінації, а також утворювали фінансово-кредитне, матеріально-технічне та інформаційне забезпечення.

Надія на створення класу підприємців на селі поки що не справджується – немає стартового капіталу в особистих селянських господарствах, хоча є вільна робоча сила. Адже в різних сільськогосподарських формуваннях були професіонали – трактористи, комбайнери, досвідчені хлібороби та тваринники, які з розпадом суспільного сектора АПК не мають роботи, і при наявності ресурсів можуть стати підприємцями.

Є ще одна проблема – забезпечення кормами худоби в особистих селянських господарствах. Якщо раніше кормами забезпечував в основному суспільний сектор, то тепер мають створюватися кооперативи селян з вирощуванням кормів для своєї худоби на орендованих землях.

Література:

1. Агропромисловий комплекс України: стан, тенденції та перспективи розвитку. – К.: ННЦІАЕ, 2005. – 292 с.
2. Земельний кодекс України, 2001 рік.
3. Особисті підсобні господарства України – аналіз витрат та ефективності виробництва видів сільськогосподарської продукції / За ред. д. екон. наук, проф., акад. УААН О.М. Шпичака – К., 2001.
4. Статистичний щорічник України за 2004 рік. Державний комітет статистики України, К. – 2005. – 259 с.
5. Україна: основні тенденції взаємодії суспільства і природи у XX ст. (географічний аспект) / За ред. Л.Г. Руденка. – К.: Академперіодика, 2005. – 320 с.

Summary:

Sergij Grekov. PROBLEMS OF DEVELOPMENT AND EFFECTIVENESS OF PRIVATE AGRICULTURAL ECONOMIES FUNCTIONING.

Problems of private agricultural economies functioning as well as effectiveness of their functioning in conditions of modern market relations is studied.

Надійшла 04.11.2008р.